

Ona¹ncü yüzyıldan başlayarak Diyarbakır çevresini gezen birçok seyyah ve araştırmacılar, İçkale'de bir sarayın varlığından bahsetmişlerdir. Fakat bunlardan hiçbiri bu sarayın mahiyeti hakkında açık bir fikir vermemektedir.¹ 1535 tarihinde yapılmış

Not: Başta Umum Müdür Sayın Rüstem Duyuran olmak üzere bu Kazının yapılmasını sağlayan Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğüne teşekkür etmeyi bir borç bilir ve ileride de kendi sanat eserlerimize ait kazıların devam etmesini gönülden dilerim.

Oktay Aslanapa

1) Niebuhr (C.), Reisebeschreibung nach Arabien und umliegenden Ländern, 2 vol., Kopenhagen, 1774-1778.

“Paşa bu İçkale’de oturur. Müslüman prensleri eski devirde burada bulunan bir sarayda ikamet ederlerdi. Şimdi bu sarayın yalnız temelleri kalmıştır”.

*) Buckingham (J. S.), Travels in Mesopotamia. 2 vol. London, 1827, p. 375.

“Yeni kapı ile Dağ kapı arasında bulunan İçkale şehrin kuzey-doğusundadır. Bu yer tamamıyla yekpare bir kayalık üzerinde ve şehrin umumî duvarlarıyla aynı yödedir. İçkale mevkii itibariyle çok güzel bir semttir. Şimdi tamamıyla terk edilmiş olup yıkıntı halindedir. Yıkıntılar içinde, paşanın sarayı henüz mevcut olup, bu yapı mükemmel olmaktan ziyade, istirahatete yarayan bir binadır.

*) Texier (C. H.), Description de L'Arménie, de la Perse et de la Mésopotamie. 2 vol. Paris, 1842-1852.

*) Hommaire de Hell (X.), Voyage en Turquie en Perse. Paris, 1854 (avec un album de 100 planches par Jules Laurens).

Hommaire de Hell (X.), Voyage en Turquie en Perse. Paris, 1854 (recueil, s. i. n. d. de 24 planches in-8, inscriptions et monuments, qui ne figurent pas dans l'atlas précédent). “İçkale'nin merkezi kısmında bir yapma

Diyarbakır şehrinin surlarını ve âbidelerini gösteren bir minyatürde, İçkale'nin ortasındaki tepe üzerinde kule biçiminde kubbeli bir yapının profili açıkça fark-

tepe mevcut olup, bunun üzerinde eski bir sarayın kalıntıları görülmektedir”.

*) Oppert (J), Expedition scientifique en Mésopotamie. Relation du voyage et résultats de l'expédition. Paris, 1863.

“Bu saray, Diyarbakır gibi büyük bir şehrin idare edildiği yer olmak için çok basit bir görünüme sahiptir”.

*) Garden, Description of Diarbekr, ds. J. R. G. S., XXXVII, London, 1867, p.182sq.

“İçkale kuzey-doğu istikametinde olup iki kapı ile şehirle irtibatı temin eder. Burada saray vardır. Alçak, basit görünümlü bir bina olup, harap olmuş bir vaziyettedir. Saray kapısının her iki tarafına kabartma hayvan resimleri hâk edilmiştir. Sarayın tam karşısında büyük ve yapma bir tepe mevcut olup, burada eski müslüman prenslerinin sarayı bulunurdu. Bugün bu sarayın temel duvarlarından başka birşey kalmamıştır”.

*) Aramon (D'), Le voyage de M. d'Aramon, ambassadeur pour le voy en Levant escript par noble homme jean Chesneau, L'un des secretaires dudict ambassadeur, publié et annoté par M. Ch. Schefer. Paris, 1887 (T. VIII du Recueil de voyages et documents pour servir à l'histoire de la géographie depuis le XIIIe jusqu'à la fin du XVI^esiècle).

Chesneau (J.), Voyage de Monsieur d'Aramon Schefer, p. 93.

*) Cuinet (V.), La Turquie d'Asie. Géographie administrative statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure, 4 vol. Paris 1891-1894

*) Evliya Çelebi, Seyyahatnâme, 4 cilt İstanbul (1314) 1896 ed. Ahmet Cevdet. (1611-1682) Diyarbakır seyahati 1655.

edilmektedir.² Diğer âbidelerle karşılaştırılınca bunun küçük bir yapı, belki bir gözetleme kulesi olduğu düşünülebilirse de tepenin altından gelen bir su aşağı doğru yoluna devamla surların dışına çıktığına göre, bunun bir su terazisi

*) Ibn Shaddâd. Les passages citées ont été analysés ou traduits par j. Sauvaget d'après des photographies du manuscrit d'Oxford (Bodl. Mash 333). A. Cabriel voyages Arkchéologiques dans la Turquie Orientalc Paris 1940 Bilil. XII

* Cahen (c), Le Diyâr Bakır au temps des premiers Urtikides, ds. J. A., t. CCXXVII, 1935, p.219-276.

Cahen (c.), La Djazira au milieu du treizième siècle d'après Izz ad-Dân ibn Chad-dâd, ds. R. E. I, 1934, p. 109-128.

* Basri Konyar, I. Diyarbakır Tarihi; Diyarbakır Kitâbeleri; III Diyarbakır Yılığ. 3 cilt, 1936 Ulus Matbaası cilt II s.7. "İçkale'nin suru büyük surdan daha fazla harap olmuştur. Fakat ehemmiyeti hâiz birçok eser mevcuttur. Buraya hâkim olan sun'i olması muhtemel bir hüyük vardır. Nev'i tamamıyla tâyin edilemeyen bazı inşaatı ve bir binanın harâbelerini ihtiva eder". Basri Konyar Evliya Çelebi'nin bu saray hakkındaki malûmatını hakikate uymaz olarak kabul eder. Cilt III, s. 185.

"İçkale'de Evliya Çelebi'nin bahsettiği saraydan bir iz ve eser kalmamıştır. Ne havuz, ne hamam ve ne de bir şadırvan mevcut değildir. Yanlız çeşme vardır. Hamamın bu çeşme karşısında bulunan evkaf dairesinin bitişiğinde olduğu ve eski sarayın da umum müfettişlik garajı önündeki çınar ağacının bulunduğu sahayı yakın zamanlara kadar harap ve yıkık vaziyette işgal eylediği mervidir".

² Matrakî Nasuh, Nasuh As-Silahi al-Matraki Beyanı menâzili seferi Irakeyn, sene 944. Şehir krokilerinden Kara Amid krokisinde İçkale'nin ortasındaki tepe üzerinde kule biçiminde kubbeli bir yapının profili açıkca farkedilmektedir.. Kanunî Sultan Süleyman'ın Irak seferini anlatan bu minyatürlü eser İstanbul Üniversite Kütüphanesinde. 16 ncı yüzyıla ait bir yazmadır.

*) Gabriel (A.), Les etapes d'une campagne dans les deux Irak, ds Syria, IX, 1928 p. 328 sp.

olması daha akla yakın gelmektedir. (şekil.1). Surların içinde ve tepenin altında kalan diğer binalar her halde kaynaklarda adı geçen paşa sarayına ait olmalıdır.

Bütün kaynaklar içerisinde yalnız Evliya Çelebi saray hakkında etraflıca bilgi vermektedir. İçkale'yi medheden satırlarında : "İçinde 150 odalı ve birçok salonları olan büyük bir saray var. Buraya gelen her vezirin oda ve hamam, havuz ve şadırvan yaptırmasıyle kat kat süslü bir saray meydana gelmiştir. Pencereleleri ve balkonları nehre, sahraya ve Karatepe denilen vâdilere karşı olup güzel manzaralıdır" diye sarayın tepe üzerinde dört tarafı göreceğ bir yerde ve teraslar halinde yapılmış olduğuna işaret ediyor. Bundan sonra devam ederek : "Sarayın eski bir Divânhânesi vardır. Eski sultanlar tarafından yapılmıştır. Buradaki eski tarz Bukalimunvarî nakışlar belki Kahire'de Sultan Kalavun'un kaasında ancak görülebilir" diyerek renkli taş mozayiklere ve diğer mozayiklere işaret etmektedir. Sonunda "bu sarayı yaptıran Birinci Sultan Selim'in veziri Bıyıklı Mehmet Paşa'dır. Oldukca geniş büyük bir saraydır" diye tamamlıyor.³

İçkale'nin 1910'dan önce çekilmiş olması lâzım gelen bir resminde tepe üzerinde ağaç veya mezar taşına benzer şekiller göze çarpmaktadır.⁴ Bunun dışında tepede başka birşey görülüyor (şekil 2).

1932'de ekim-kasım aylarında Diyarbakır'a gidip âbideleri inceleyen A. Gabriel sonradan yayınladığı eserde: "İhtişamlı bir yapı olması lâzım gelen Artuklu sarayından hiçbir iz kalmamıştır. Bunun herbiri 4.50×1.50 ebadında 2 kanatlı

³ Evliya Çelebi, Seyyahatname. (1611-1682) Diyarbakır seyahati 1655 Hacı Kalfa, Cihannüma, 1145h. 1733, İstanbul. Şerefeddin, Cihannüma, Charmoy'un tercümesi I, 141-142.

⁴ Van Berchem (M) et Strzygowski (J.), Amida. Heidelberg, Paris 1910.

bir tunç kapısı vardı. Bu eski sarayın hiç değilse bir kısmının Osmanlıların fethinden sonra Bıyıklı Mehmet Paşa tarafından yaptırılan saraya katıldığı anlaşılıyor” diye yazmaktadır.⁵ Son zamanlara kadar saray hakkındaki bilgimiz bundan ibaretti.

1946-1947 yılında aynı tepe üzerinde 3 metre derinliğinde betondan iki su deposu yapılıyor. Halk arasında tepede bir saray olduğu rivayetleri dolaştığından, define arayıcıları tarafından da birçok defa gelişigüzel eşeleniyor. Son olarak tepe üzerinde büyük bir telsiz istasyonu kuruluyor. Telsiz direklerini dikmek için toprak yeniden kazılırken, firuze sır altına siyah dekorlu çift başlı kartal armasıyla, kare çini levhalar ve koyu mor üzerine beyaz kabartma harfli çini kitâbe parçaları bulunca ilk önce müze idaresine, oradan Ankara’da Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğüne durum bildiriliyor. 1955 ve 1959 yaz aylarında Dıyarbakır’a yaptığımız inceleme gezilerinde bu tepeden keramik parçaları toplamış ve önemli bir kazı yeri olduğunu tesbit etmiştik. Daha önce bir kaç defa kazı yapmak için çalışmalarımız oldu, fakat çeşitli sebepler ve ödenek yokluğu yüzünden ancak 1961 yazında kazı işi gerçekleşti ve 15 Eylül 1961’de kazı başladı.

1 ekime kadar devam eden kazıda, saraydan kalan kısımlar meydana çıkarıldı. Bu kalıntılar yığma tepenin en yüksek yerinde, bir düzlükte yer almıştır. Kesme taştan sağlam duvarlar ve taş döşeli zemin

tamamen yıkıntılar altında gömülmüş bulunuyordu. Bol miktarda çıkan büyük boyda kare biçimli ve dikdörtgen tuğlalar ve bütün olarak yıkılmış tonozlar herhalde zelzeleden çökmüş tonoz örtülere işaret etmektedir. Kesme taş duvarlar üzerinde yer yer kalın sıva katları bulunmaktadır. Meydana çıkan haçvarî eyvanlarla çevrili bir fiskiyeli havuz, güney eyvanında bir selsebil ile bunun arkasında kerevetler ve havuza doğru uzanan kanallardan ibaret bir düzen gösteriyor. (plân 1) Burası herhalde Evliya Çelebi’nin sarayın eski sultanlar tarafından yapılmış eski bir Divanhane’si vardır” diye belirttiği kısım olmalıdır. En önemli yeri olan havuz, köşeleri düzlenerek sekizgen şeklini almış bir kare biçindedir. Bunun ortasında yükseltilmiş kare bir göbek ve en ortada sekizgen fiskiyelik bulunmaktadır (şekil 3 a-b). Havuzun zemini tamamen küçük, renkli cam ve taş küplerle mozayik dekorludur. İççe sıralanmış konturlar halinde bir daire, ve dört dilimli madalyondan ibaret geometrik örnek alternatif olarak devam ediyor. Dairelerin içine kırmızı ve yeşil birer porfir levha yerleştirilmiş olup, diğer kısımlar renkli taş ve cam küplerden mozayiklerle kaplıdır. Her kenarda karşılıklı ikişer ördek ve bunun iki yanında karşılıklı balık figürleri göze çarpmaktadır. Mozayik küplerden açık ve koyu olarak üç çeşit yeşil, mavi, sarı ve kırmızı olanlar taş, altın ve gümüş yaldızlı küplerle siyah ve lâcivert renkliler camdır. Kenarlarda karenin düzlenmiş köşelerinden biri, renkli taşlardan kilim örneklerine uygun bir dekorla kaplıdır. Diğer iki köşede renkli taşlardan birbirini kesen şeritler arasında, beyaz karelerden ibaret bir örnek görülüyor (şekil 4 a, b). Bir kenarda renkli mozayik taşlar dökülmüş, yerlerine tek renkli çini levhalar kaplanmıştır. Köşelerin üstünde dış kenarda, kareyi tamamlayacak şekilde renkli zemin taşlarla dekorludur (şekil 5). Bunlardan da ancak biri sağlam kalmış diğerleri bozulmuştur.

⁵ Gabriel (A.), Voyage Archéologiques dans la Turquie Orientale. Paris, 1940. S. 153-157.”

* Wiedemann ve Hauser, Der Islam, XI, 1921, p. 213 sq.

“El Cezerî, tunç kapı hakkında bilgi vererek, geometrik bir dekorla süslü olduğunu anlatır.” Zeminden 25 metre yükselen yığma tepenin toprağını tesviye ederek kuvvetli bir bilgiye sahip olabiliriz. Bu toprak yığınının tabakalarında birbirini takip eden iskân izlerini ve şatonun ilk yerini ve onu çevreleyen Amida’nın en eski meskenlerini bulabiliriz”.

Havuzun iç kenarı aslında herhalde tamamen renkli taş mozayiklerle kaplı idi. Karenin kenarlarında bunların yerlerine sonradan gelişigüzel tek renkli çini levhalar kaplanmıştır. Havuzun ortasında yükseltilmiş kare göbek, tamamen çini levhalarla örtülmüş, etrafındaki akıntı kanalının zemini de renkli taşlardan geometrik yıldız motifleriyle dekorlanmıştır (şekil 6). Çini göbeğin ortasındaki küçük sekizgen fiskiyeliğin zemini, sekiz köşeli geometrik yıldızlar ve bunların aralarını dolduran haç şekillerinden ibaret, gözalıcı bir dekor meydana getiren renkli taşlarla kaplıdır (şekil 7). Diyarbakır'ın parlak güneşle su altında pırıldayan dekorların renk cümbüşü, ilk defa olarak Türk saray mimarisine lâyik bir zenginlik göstermektedir. Mozayiklerin dörtte biri kaybolmuştur. Tonozların yıkılmasından ileri gelen çöküntüler ve çatlama yüzünden, geniş boşluklar meydana gelmiştir (şekil 8). Havuz geniş bir kanalla selsebile bağlanıyor.

Güney eyvanında 30 sm. kadar yükseltilmiş bir kerevetin önünde bulunan selsebilin ön tarafı dik meyilli bir paye şeklindedir ve üst kısmı yıkılmıştır. Kerevetin üzeri ve selsebil tamamen çini kaplı idi. Bunların çoğu dökülmüş, kaybolmuş, yuvaları boş kalmıştır. Yerinde kalan çiniler hep tek renkli olup yalnız parça halinde bir çini değişik teknikte yapılmıştır. Bunda renkli sır içine benekler halinde beyaz sır karıştırılmış, böylece beyaz benekli mor çini levha elde edilmiştir. Selsebilin arkasındaki kerevet kısmına döşenen çini levhalardan birisi bilhassa enteresandır. Burada firuze sırlı sekizgen levhaya gömme olarak sekiz köşeli yıldız motifi işlenmiştir. Selsebilden dökülen sular ortada geniş bir oluk, iki tarafta daha dar kanallardan ibaret üç yolla havuza akmaktadır. Kanallar örgü motifi şeklinde mozayik dekorile, kenarları yükseltilmiş olan orta oluk ise çini levhalarla kaplıdır (şekil 9). Bunlar arasında lâcivert zemin üzerine beyaz kabartma çi-

çekli nesih bir kitâbeden iki parça da yer almıştır. (şekil 10) Selsebilden havuza uzanan kanalın bütün oluklarının aslında tamamen mozayik olduğu anlaşılıyor.

Bunlardan selsebilin dibinde kanalın köşesinde pekaz bir parça kalmıştır (Şekil 11). Böylece göz alıcı renkli yollardan dökülüp renkli havuza akan su, fiskiyeden fişkıran su ile birleşerek gözleri ve ruhu oksiyen bir serinlik meydana getiriyordu. Havuzun etrafındaki 4 eyvanın dışında yalnız Kuzey-batı köşede küçük bir mekân var. Kuzey-doğu köşeden diyagonal bir kapı açılıyor. Güney-doğu köşesinde ikinci bir kapı ve bunlar arasında dar koridorlar bulunmaktadır (şekil 12). Plân bugüne kadar bildiğimiz Anadolu'daki saray ve köşklere hiçbirine benzemiyor.⁶ Eyvanların tonozla örtülü olduğu anlaşılıyor, çükü bol miktarda sağlam tuğla çıkarılmıştır. Fakat tam kareye yakın bir mekân gösteren havuzlu kısmın üstü açık mı idi? örtülü ise nasıl örtülmüştü? Camedân şeklinde mi yoksa ortası açık bir kubbe şeklinde mi?

Abbasilerin Samerra'da Cevzak el-Hakanî ve Balkuvara saraylarında, haçvarî tonozlar ortasında kubbe ile örtülü böyle mekânlar vardır. Gazneli Sultan Mahmud'un Leşkari Bazar sarayında da büyük giriş eyvanından sonra haçvarî Plânda bir vestibül vardır.⁷ (şekil 13). Aynı sarayda giriş eyvanının ekseni üzerinde ve tam nihayette bulunan kabul salonu da ortasında havuzu, doğudan batıya uzanan kanalı ve eyvanın etrafını çeviren koridorları bakımından Diyarbakır sarayile bazı benzerlikler gösteriyor. Nihayet Afganistan'da İtalyan Arkeoloji heyeti tarafından kazısı yapılan Gazne'de Sultan Mesut III minaresinin 30 metre kadar doğusundaki sarayın bazı

⁶ Erdmann (K.), Seraybauten des 13 und 14 Jht. in Anatolien, Ars Orientalis III Michigan 1959, s. 77-94.

⁷ Schlumberger (D), Le Palais Ghaznevide de Lashkari Bazar, Syria XXIX, Paris 1952, p. 251-270, fig. 3-4.

kısımları da, Diyarbakır sarayını andırmaktadır.⁸ Fakat bunlarla aradaki benzerlik sadece plân şemaları veya bazı detayların umumî manzarası bakımından olabilir. Diyarbakır sarayının yapı malzemesi (taş), dekorları (mozayik ve çini) nihayet plânın sadeliği ve küçük ölçüde olması itibariyle bunlarla yakın bir bağlantısı yoktur. Yalnız Abbasîlere kadar uzanan bir geleneğin Gaznelilerde ve sonra Ahvan'da belki de Selçuklar devrinden kalan Ribat Anuşirvan'ın üç köşesindeki, kubbe etrafında haçvari tonozlarla çevrili hususî mekânları ile devam ederek Diyarbakır'da küçük ölçüde bir defa daha ortaya çıkması şeklinde düşünülebilir.⁹

Dekorların özelliği : Mozayik dekorasyonu Türk mimarisinde ilk defa burada meydana çıkmıştır. Zemin mozayığı olarak taş ve cam küplerin ayrıca altın ve gümüş yaldızlı cam küplerin kullanılması, bu devrin Bizans mozayiklerinde görülmez. Gümüş yaldız esasen mozayiklerde pek nâdir kullanılmıştır. Daire şeklindeki yeşil ve kırmızı porfir levhaların iki tarafında şematik palmeler bulunan 4 dilimli madalyon şekilleriyle bağlanması, Bizans sanatına yabancı islâmî bir karakter gösteriyor. Fakat Emevî devrinden ve Abbasî devrinden kalan İslâm mozayikleriyle bunlar arasında bir bağlantı kurmak güçtür. Burada mozayikler basit bir şemaya yurdurulmuş örgü motifleri ve sarmalarla aynı şekilde kuvvetle üslûplanmış balık ve ördek figürlerinden ibarettir. Figürler âdetâ tezyinat arasında kaybolmuş gibi-

⁸ Bombaci (A.), Introduction to the Excavations at Ghazni s. 3-22. Scerrato (U.), The first two excavation campaigns at Ghazni, 1957-1958 s. 23-55, fig. 8,9,10, Summary report on the Italian Archeological Mission in Afghanistan East and West vol. 10, nos.1-2, Rome 1959.

⁹ Herzfeld (E.), Damascus: Studies in Architecture II, The Cruciform plan, Ars Islamica vol. X, Michigan 1943, p. 25-28, fig. 43.

dir. Burada herşey suyun altında canlanacak ve hareket ediyormuş gibi görünecek şekilde düşünülmüş ve düzenlenmiştir. Emevîlerin hellenistik ve geç antik geleneğe bağlı mozayiklerinden sonra, bunların öncüsü sayabileceğimiz Abbasî devri cam mozayiklerinden pek az örnek vardır. Samerra'da Balkuvara sarayında üç kemerli cephenin altın yaldızlı fon üzerine çok büyük kıvrık dallardan ibaret mozayikleri, yeşil altın renginden koyu yeşile kadar sadece yeşil rengin nüanslarıyla yapılmış, tomurcuk ve meyveler için sedef kullanılmıştır. Altın yaldız, yeşil ve sedef aynı nisbette yer almıştır.¹⁰ Kahire'de İbn Tulun camii mihrapnişinin üst tarafından, 58 sm. genişliğinde bir kuşak halinde uzanan cam mozayiklerden bir dekor vardır. Bunun ortasında altın yaldızlı mozayik fon üzerine, büyük siyah camlardan kesilmiş 34 sm. boyunda harflerle iri nesih yazılı gömme bir kitâbe uzanıyor. Altta ve üstte 12 sm. genişlikte bir bordür bu sahayı çevreliyor. Bordürlerin dekoru örgü motiflerinden meydana gelmiş, bunların ortasına daire biçiminde büyük sedef levhalar yerleştirilmiştir. Küçük cam küplerin renkleri altın yaldızdan başka yeşil, kırmızı ve siyahtır.¹¹ Buradaki bordür dekoru ile Diyarbakır sarayında selsebilden havuza uzanan kanalların mozayik dekoru arasında, yakın benzerlikler göze çarpıyor. Yalnız Diyarbakır sarayı, mozayiklerinin renklerinin daha zengin olması ve cam küpler yanında renkli taş küplerin kullanılması ile bundan ayrılır. Creswell Kahire'de tarihî kitâbelerde nesih yazının ilk defa Eyyubî devrinin başında görüldüğüne işaretlerle, buradaki mozayik dekorunun Sultan Lâcin tarafından (1297-1299) yaptırıldığını kabul etmektedir.

¹⁰ Sarre - Herzfeld, Erster vorläufige Bericht über die Ausgrabungen von Samerra, Berlin 1912, s. 33-39.

¹¹ Creswell, The Muslim Architecture of Egypt, II. Ayyubids and early Bahrite Mamluks, Oxford 1959, p. 226, pl. 81b.

Salmon ise bu mozayiklerin Bizans kaynaklı olup, ilk mihrapdan kaldığını ileri sürüyor.¹² Mozayikler Sultan Lâcin'e mal edilirse, Diyarbakır sarayından yüzyıl kadar sonraya kalmaktadır. Bu durumda mozayikler, pek az eser bırakmış olmakla beraber sanatta yeni yollar göstermiş olan Eyyubî devrine bağlanabilirse, Diyarbakır sarayı mozayikleriyle bir bağlantı kurulabilir. (şekil 14a)

Kahire'deki diğer mozayikler arasında 1250 tarihli Şecer el-Dür türbesi mihrap nişinin yarım kubbesindeki mozayikler görülüyor. Altta yine geniş bordür halinde örgü motifleriyle bir kuşak, ortada dalları bütün sahayı kaplıyan ağaç dekoru vardır.. Renkler altın yaldızlı fon üzerine yeşil ve siyahla az miktarda kırmızı olup, meyveler sedeftendir.¹³ Bundan sonra kalavun medresesi (1285) mihrap nişinin yarım kubbesi ve kemer dolguları altın yaldızlı mozayiklerle kaplıdır. Bunlar asma dal ve salkımlarından ibaret olup, üzümler sedeftendir. Onüçüncü yüzyıl boyunca Kahire'de mozayiklerde örgü motifinin daima kullanıldığı görülür.¹⁴ Bundan sonra 1309 tarihli Taybars medresesi mihrap nişinin kemer dolgularını kaplıyan cam mozayikler geliyor. Burada dekor kırmızı, yeşil, sarı renkler ve az sedefle meyvalı bir daldan ibarettir. Onüçüncü yüzyıldan farklı olarak altın yaldızlı fon kullanılmamıştır. Çoğu dinî âbidelerin dekorlarını meydana getiren İslâm devri mozayiklerinde fugürlere yer verilmemiştir. Diyarbakır sarayında ördek ve balık figürlerinin görülmesi dikkati çekiyor. Anadolu, Roma ve Bizans mozayikleri bakımından zengindir. Antakya ve Silifke çevrelerinde bulunan mozayiklerde örgü motifi sık sık kullanılmıştır. İslâm mozayiklerinin meydana

gelmesinde Suriye ve Filistin mozayik sanatının rolünü ayrıca belirtmeğe ihtiyaç yoktur. Şam, Kudüs ve Medine'deki erken Emevî mozayiklerinden sonra Kudüs'te Kubbet el-Sahra'da sonradan yapılan mozayiklerle Mescit el-Aksa camii'nde 1035'de Fatimî halifesi Zahir tarafından yaptırılan mozayikler ve bunları da Kahire'deki mozayikler takip etmektedir. Diyarbakır sarayı mozayikleri, güneyde Kahire'ye kadar uzanan İslâm mozayiklerinin kuzey sınırını teşkil etmektedir. Buradaki kanal mozayiklerinde de kullanılan sarmalar gerek Suriye gerek Anadolu mozayiklerinde çok sık görülmekte olan klâsik bir motiftir. Daire şeklinde sarmalar da yayılmış bir görünüştür. Yalnız daireleri birbirine bağlayan iki tarafında palmetlerle dört dilimli madalyon motifleri, ve çok fazla stilize ördek ve balık figürleri yine eski şekillere dayanmakla beraber, yeni bir anlayışla ele alınmıştır.

Renkli taş kakmalara gelince, bunlar mozayiklerden daha itinalı ve yüksek kaliteli bir işçilik göstermektedir. Kırmızı, gri-mavi, siyah, sarı ve çok az firuze olarak dört beş renk kullanılmakla beraber, bunlarda inanılmaz bir renk ustalığı ve zenginliği yaratılmıştır. Tamamile geometrik olan örneklerin çoğu araları haç veya baklava motifleriyle doldurulmuş, iç içe sekizgenler etrafına eklenmiş üçgenler halinde sekizgen yıldız motifleri veya karelerden ibarettir. Yalnız havuzun bir köşesinde bugün de kilimlerde kullanılan değişik bir dekor görülüyor (şekil 14). Bu dekor aynı zamanda Turfan'da duvar fresklerinde ve Samerra'da Cevzak al-Hakanî'de görülen ve Tulun camii'nde, Kahire Memlûk yapılarında mimarî şekillerde kullanılan, Uygurlardan gelme eski bir dekoru sadeleşmiş halde devam ettiriyor (şekil 15 a-b). Evliya Çelebi isabetli olarak bu renkli taş kakmaların Kahire'deki Memlûk eserleriyle (Ka'a i Sultan Kalavun) olan benzerliğine işaret etmiştir. Kalavun'un Mâristanında (1284-1285)

¹² Salmon, la Kal'at al-Kabch et la Birkat al Fil, Mémoires publiée par les membres de L'institut français d'Archéologie Orientale au Caire VII, p. 24.

¹³ Creswell, ibid., p. 138, pl. 42a,b.

¹⁴ Creswell, ibid., p. 197, pl. 108c, p. 254.

kuzey-batı ve güney-doğu eyvanlarındaki selsebil ve havuzlarla, kanallar, Diyarbakır sarayının görünüşü ile çok yakından birbirini hatırlatmaktadır. Mâristan'da havuzlar yalnız renkli taş kalmalardan ibaret çok zengin bir dekorla işlenmiştir. Fakat örnekler yine geometrik yıldızlar ve geçmeler olmakla beraber çok girift şekillerden meydana gelmiştir (şekil 16). Diyarbakır'daki örneklerle pek yakın bir benzerlikleri yoktur. Yalnız kuzey-batı eyvanındaki havuzun iki kenarında dikdörtgen biçimindeki zemin dekorunun sekizgen yıldızlar ve bunların arasını dolduran haçvarî şekilleri, Diyarbakır sarayındaki havuzun fiskiyeliğindeki zemin dekorasyon ile aynı kompozisyonu gösteriyor.¹⁵ (şekil 17).

Dekorlar arasında çiniler de önemli bir yer almaktadır. Bunlar hemen tamamen tek renkli olup, koyu ve açık mavi, koyu ve açık kahverengi, firûze, koyu yeşil, mor, eflâtun ve beyaz olarak çok zengin renk çeşitleri göstermektedir. Mor renkli sır içine benekler halinde beyaz sır karıştırılarak yapılan benekli çini levhalardan küçük parçalar, göz alıcı kuvvetli bir dekor etkisi uyandırıyor. Firûz sırlı sekizgen çini levhaya gömme olarak sekiz köşeli yıldız motifi işlenmiştir. Burada yıldız motifi sekizgen levhanın tam ortasına gelmemiş, biraz kenara kaymıştır. Bunların dışında bütün diğer çiniler tek renkli olup çoğunda renkli sır tabakası dökülmüş diğer bir çoğunun da toprak altında renkleri bozulmuştur. (şekil 18). Bunlardan başka havuzlu kısımda zemine konmuş kırık bir çinide, kabartma olarak yürüyen bir tavus kuşunun başı ve kuyruğu görülüyor. Bunun zemini sarı, kabartma olan yerler yeşil ve kahverengi sırla dekorludur (şekil 19). Firûze sır altına siyah olarak çift başlı kartal armasıyla kare biçimli çinilerden birkaç parça bulunmuştur. Fakat bunların

nerelerde ve ne şekilde kullanıldığı belli olmamıştır.

Bütün Anadolu'da Selçuk devri sarayları için karakteristik olan Minaî ve perdah tekniğinin bu saray çinilerinde kullanılmaması dikkati çekiyor. Bundan başka diğer saraylarda insan ve kuş figürleriyle sekiz köşeli yıldız ve haçvarî çinilerden ibaret çini dekorlarının zenginliği yanında Diyarbakır sarayı çinileri, hepsi renkli sır tekniğiyle yapılmış ve ekserisi tek renkli levhalar olarak çok fakir kalır. Yalnız kabartma harflerle iri nesih yazılı kitabe Çinilerinde mor zemin üzerine beyaz kabartma kitâbe iki taraftan boydan boya beyaz kabartma çizgilerle çevrilmiş, alt ve üst kenarlar firûze sırla boyanmıştır. Böylece kitâbe çinileri diğerlerinden farklı olarak üç renkli yapılmıştır. Fakat maalesef parçalar çok noksan olduğundan kitabenin okunması imkânsızdır (şekil 20). Bu çini kitâbelerin sarayın güneydoğu köşesindeki kapı kemerinin üstünde yer alan ve etrafını çeviren kitabelere ait olması düşünülebilir. Gazne sarayında Sultan Mesut III'ün adıyla bir kitâbe, yekpare mermerden dilimli sivri kemer şeklinde bir kapıda bulunmuştur (şekil- 21). Burada mermer yerine tuğla üzerine çini kaplamalar kitabe yazılmış olabilir.¹⁶

Çinilerden başka işlenmiş deniz kabukları (istiridye) ve sedef parçaları da bol miktarda çıkmıştır. Bunların sarayda dekor olarak kullanıldığı anlaşılabilirse de Kahire'de mozayik dekorasyonu ile birlikte kullanılan bu sedeflerin burada nerelerde ve nasıl yer aldığı bilinmiyor.

Taş dekorasyonu olarak bir tek kırık parça bulunmuş olup, bunda röl-yef halinde iri yarım palmetlerle kavranmış bir palmet görülüyor. Belki alternatif olarak palmet lotus firizi şeklinde bir dekordu (şekil 22).

Sarayın Tarihlendirilmesi meselesi: Kazıda sarayın yapıldığı devri

¹⁵ Creswell, *ibid.*, p. 206-208, pl. 63.

¹⁶ Bombaci (A.), *ibid.*, fig. 17.

gösterecek her hangi bir kitâbe, para veya tarihli bir eser bulunmamıştır. İki başlı kartal figürlü arma çinisini ele alırsak, bunun Artuklu sikkeleri üzerinde küçük farklarla tasvir edildiği görülür. Artuklulardan Melik Salih Mahmut (597-619-1200.1222)'un 615 tarihli sikkelerinde bu figür vardır. Sikkenin arka yüzünde El Melik Salih Mahmut bin Artuk el Melik el Adil olarak adı yazılıdır (şekil 23 a-b). Aynı hükümdarın 614 ve 617 tarihli diğer iki sikkesinde aynı figürün değişik iki şeklini görmekteyiz (şekil 24 a-b). Melik Salih Mahmut 20 yıldan fazla hüküm sürmüş birçok eserler meydana getirmiştir. Diyarbakır surlarının en büyük iki kulesi olan Ulu Badan ve Yedi Kardeş onun eseridir. Yedi Kardeş burcu üzerindeki kitâbede bu muazzam kulenin El Melik Salih'in plânlarına göre yapıldığı (Tersim el Melik Salih) yazılıdır. Bunun üzerinde onun arması çift başlı kartal rölyefi iyice gelişmiş halde görülür. Çift başlı kartal armasının en zengin çeşitleri Melik Salih Mahmut zamanında ortaya çıkmıştır (şekil 25 a-b). Diğer taraftan sarayın bulunduğu tepenin etrafını çeviren surları İçkale camii ile hamama bağlayan kemerler üzerinde bu hükümdarın kitâbesi vardır. Herhalde bu bağlantı sarayla ilgili olarak ve büyük bir ihtimalle aynı devirde yapılmış olabilir.

Kazıda bol miktarda ele geçirilen parça keramiklerden çoğu Bizanslılardan başlayarak Osmanlılara kadar yapılmış olan ve Anadolu'da her yerde bulunabilen sgraffito tekniği ile yapılmıştır. Bunlar arasında (Suriye'den) ithal edilmiş parçalarla, Milet işi keramiklere benzer parçalar ve mavi-beyaz parçalar da vardır. Sgraffito işleri Komnenlerin son devir keramiği ile benzerlik gösteriyor. 13 üncü yüzyıl başı ve ilk yarısı keramik sanatına uygun olarak bu keramikler Melik Nasır Mahmut zamanına uygundur. Kitâbeli çiniler de yazı üslûbu ve renkleri

bakımından 13 üncü yüzyıl başlarına uygundur. Sade yazı dekoruna hiçbir yabancı motif veya tezyinat karıştırılmamıştır.

Bütün işaretler Diyarbakır sarayının 13 üncü yüzyıl başında yapılmış olduğunu gösteriyor. Bu zamanda ise Artuklulardan yalnız Melik Nasiruddin Mahmut (1200-1222) akla gelebilir. Bu hükümdarın İçkale'de ve sarayın bulunduğu tepeyi çeviren surların etrafında bağlantı kemeri, kale binası (şimdi cezaevi) bir de İçkale'nin kuzey-batı kapısı üzerinde 1206, 1203 ve 1222 tarihli olarak üç kitâbesi vardır. Bu durumda, sarayın da onun tarafından bu tarihler arasında yaptırılmış olması çok akla yakın gelmektedir.

Gazneli Mahmud'un onbirinci yüzyıl başlarından kalan Leşkeri Pazar sarayı ile 12'inci yüzyıl başından kalan Mesut III'ün Gazne sarayını ön basamaklar olarak kabul edebiliriz. Yalnız selsebil ve havuzun bu mimariye nereden geldiği meselesi kalıyor. Diyarbakır sarayı 13'üncü yüzyıl başına mal edilince, Kahire'de Kalavun'un Mâristanında iki klâsik örnek meydana getiren 1284 tarihli selsebil ve havuzların bundan 70-80 yıl daha sonraki bir devre, hemen hemen yüzyılın sonuna kadar uzanması dikkati çekiyor. Kalavun renkli mermer mozayik tekniğini ilk defa Kahire'ye sokmuştur¹⁷ Mâristan'daki türbesinde ve iki selsebilin havuzlarında kullandığı bu tekniği Suriye'den almıştır. Bunun ilk örneği Nureddin zengî'nin 1154'de Şam'da yaptırdığı Mûristan'da mihrap niş kemerinde ve köşe dolgularında görülmektedir¹⁸ (şekil 26). Diyarbakır sarayının renkli taş ve mermer mozayikleri de aynı şekilde Suriye'den gelmektedir. Yine Şam'da Nureddin zengî'nin 1172'de yaptırmış

¹⁷ Von Berchem (M.), Notes d'Archéologie arabe, Journal asiatique 10 series III p. 37, n. 3.

¹⁸ Creswell, ibid., s. 202.

olduğu Nuriye el Kübra medresesini, avlunun ortasında havuz ve karşı eyvanda selsebil ile bir öncü olarak kabul edebiliriz¹⁹ (şekil 27). Artuklu sülâlesinin kurucusu Artuk bin Eksik'in Suriye ve Şam Selçuklarından Alp Arslan'ın oğlu Tutuş'un emrinde Filistin fethinde bulunup onun tarafından Kudüs valiğine getirildiğini hatırlasak, bunların Suriye ile eski bağlarını anlamak kolay olur. Bununla beraber selsebil ve havuz Suriye'de yerli bir görünüş olmayıp kökleri yine Mısır'a uzanmaktadır. Fustat'ta yapılan kazılarda çıkan evlerde, havuz ve selsebil bulunduğu görülmüştür.²⁰ Tulunlulara kadar giden bu ev tiplerindeki havuz ve selsebil, zengilerle Surye'ye oradan Artuklularla Diyarbakır'a kadar yayılmıştır. Palermo'da Wilhelm II'nin 1180'de tamamladığı El Azize kasrında görülen selsebil ve havuzlar, Fatimilerle bunun İtalya'ya kadar etkisini devam ettirdiğini gösteriyor. Kuzey Afrikada da Havuz selsebil geleneğinin yerleştiğini gösteren misaller vardır.

Akkoyunlulardan Uzun Hasan'ın

¹⁹ Herzfelt (E.), *Damascus: Studies in Architecture I, Ars Islamica* vol. IX Michigan 1942, p. 41-46, fig.28.

²⁰ Baghat (A.), - Gabriel (A.), *Fouilles d'al-Foustat, Paris 1921-22 Maison III ve VI, p. 52-55, fig. 13-15, pl. XI et XXI, p. 61-69, fig. 21.*

x) Creswell, *The Muslim Architecture of Egypt, I. Ikshids and Fatimids, Oxford 1952, p. 124-126, fig. 58-61.*

kardeşi Cihangir'in oğlu Kasım beyin (1487-1502) Mardin'de yaptırdığı Sultan Kasım medresesi avlusunda havuz ve selsebil bulunması, 16'ncı yüzyıl başlarına kadar bu geleneğin Artuklu ülkesinde devam ettiğine işarettir.²¹

Böylece Diyarbakır sarayının mozaik ve renkli mermer dekorları, havuzu ve selsebili Mısır'da Tulunlulara ve Memlûklere kadar giden bir geleneğe bağlıdır. Plânı bakımından da Diyarbakır sarayı Mısır'a bağlanabilir. Güney ve kuzey eyvanları çok daha derindir. Bunların yanında koridorlarla kesilmiş olan doğu ve batı kısımları hafif çıkıntılar halinde kalıyor. Böylece ortada havuzu ve güney eyvanda selsebili ile bir Ka'a plânı meydana gelmektedir. Havuzlu kısmın üstü belki de ahşap konik bir çatı ile örtülü ve külâhın tepesi ışık girecek şekilde açıktı. Bu durumda güneyde Tulunlular, Türk Memlûkları ve Zengiler, doğuda Gazneliler ve Selçuklarla Artuklular arasında bunları birbirine yaklaştıran bağların devamlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu etkilerin hep Türk sultanları çevresinde yayılmış olması dikkate değer.

Güney - doğu Anadolu'da Mardin ve Diyarbakır gibi eski önemli Artuklu merkezlerinde, konaklarda ve evlerde selsebil bugün de yerleşmiş bir gelenek halinde devam etmektedir.

²¹ Gabriel (A.), *Voyages Archéologique dans la Turquie Oriental, Paris 1940, p. 37 pl. 26.*